

דגמי יישוב בתקופה הניאוליתית הקדם־קראמית בארץ־ישראל ובסיני

עופר בר־יוסף

דברי פתיחה: אברהם רונן
משתתפים בדיון: ארנסט אליעזר ורשנר
רם גופנא

חברת המחקר והחינוך לתולדות ישראל

דברי פתיחה

אברהם רונן

נושא הדיון הוא אחת ההתפתחויות החשובות ביותר שאירעו בתולדות האדם, שהשפיעה עלינו – החיים כאן היום – יותר מכל התפתחות אחרת שקדמה לה: המעבר מכלכלת הציד והלקט, שהאדם הקדמון היה רגיל לה במשך למעלה משני מיליון שנים, לביות ויישוב-קבע, אשר חל רק לפני כ-10,000 שנים. הערים בהן אנו גרים, צפיפות האוכלוסין בעולמנו, הערך של אדמה חקלאית בימינו וחשיבות הקרקע בכלל, הטכנולוגיה בת-זמננו: כל אלה הינם תוצאותיה של תופעה זו שקרתה לפני אלפי שנים כה מועטות.

אין לתאר תופעה זו כמהפכה בת-יום, אלא, כפי שמראה המחקר הנעזר בשיטות תיארוך משוכללות, מדובר בתהליך אשר ראשיתו באלף העשירי לפנה"ס וסופו, כנראה, באלף החמישי לפנה"ס. פרק-זמן זה, מאז נבנו יישובי הקבע הראשונים ועד להופעת מלוא הסימנים של ביות חיות וצמחים, הינו קריטי בתולדותינו. קשה מאוד לדעת מתי בדיוק החל תהליך הביות, כיצד הוחל ומדוע החל במקום שהחל ולא במקומות אחרים. מאומה לא מונע את האדם מלכלוא חיות במכלאה ולהשתמש בהן כמבויתות לכל דבר, בעוד שבעצם חיות אלה אינן אלא חיות-בר. הארכיאולוג, המוצא את שרידי עצמותיהן, עדיין לא מבחין בהן סימנים של ביות. באופן דומה זורע החקלאי הקדמון תבואה וקוצר אותה, אבל הוא קוצר תבואת-בר שבגרעיניה אין שום סימנים של ביות. כיצד, אם כן, ניתן לתהות אחר השינוי הזה?

אחת הדרכים היא לבחון את הדברים מן הצד החברתי. מחקר זה נמצא עדיין בחיתוליו, אך ניתן לשער כי דפוסי היישוב, צורותיו ומיקום האתרים עשויים לשקף את המעבר לביות. זאת בנוסף לחקר עצמותיהם של בעלי החיים וצורות התבואה – סימניו הבולטים של הביות. דומה כי בשנים האחרונות איש לא חקר תחום זה בארצנו יותר מפרופ' ברייטס; כנגב, כסיני, בעמק-הירדן ובמקומות אחרים. כמו-כן יש לציין את מחקריה של תמר נוי ואת אלה של המשלחת הצרפתית כראשות ז' פרו. לסיכומו של המחקר בתחום זה והארתו מצדדים שונים מוקדש דיון זה.

דגמי יישוב בתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית בארץ-ישראל ובסיני

עופר בר-יוסף

מבוא

לפני כשני עשורים החל להתפתח במחקר הארכיאולוגי תחום חדש הקרוי בשם 'ארכיאולוגיה מרחבית'. עיקר עניינו בתרומתו של ממד המרחב להבנת המשמעות של הארגון בשטח (תוך-יישובי, בין-יישובי, בין-אזורי). הזיהוי של הסדר הארגוני שימש בסיס לפרשנות חברתית-כלכלית. כך, למשל, אותרו בתוך היישובים אזורי פעילות דתית, שלטונית, כלכלית וכד' (נושא שהמחקר הארכיאולוגי עסק בו כבר לפני עשרות שנים), או נקבעו סדרי הגודל בין היישובים בחבל-ארץ מוגדר במטרה לשחזר את המערך החברתי (שבת, עיר-מדינה וכד').¹

הצורך במחקר מסוג זה נבע מכך שבמרבית שטחן של יבשות אירופה, אסיה ואפריקה נמשכו התקופות הפרהיסטוריות עד ימי-הביניים ולעתים עד הכיבוש הקולוניאליסטי של המעצמות האירופיות. רק חבלי-ארץ כמו המזרח הקדמון, הודו, סין ואגן הים-התיכון משופעים בתעודות היסטוריות החל מן האלף הרביעי והשלישי לפנה"ס, או מתקופות מאוחרות יותר. מכל מקום, הניסיון לשחזר את תולדותיהן של יחידות חברתיות, המתבטאות בממצא הארכיאולוגי במספר רב של אתרים בעלי גודל ותכולה מגוונים, הביא לחיפוש אחר גישה מחקרית חדשה. זו נמצאה בגיאוגרפיה היישובית אשר עסקה מזה עשרות שנים במחקרים אזוריים.² עם הכנסתם של מודלים מתמטיים לשימוש בתחום מחקרי זה, נמצא המִחְשָׁב כלי יעיל לטיפול בכמויות המידע האדירות. בדרך דומה התפתחה הארכיאולוגיה המרחבית, אשר למרות השימוש בעזרי-מיפון מודרניים, חייבת להשיג את המידע הטמון בקרקע בטכניקות חפירה מגוונות. כיוון שהשאלות המוצגות כעת שונות במידה ניכרת מאלו שנשאלו בעבר, משתנות אף דרכי עבודת השדה. לעתים קרובות מועבר הדגש מחפירת אתר אחד כמשך 10-15 שנים (דרך הגורמת להופעת הפרסום הסופי כעבור שנים רבות) לביצוען של חפירות מצומצמות במספר רב של אתרים. אלו ניתנות להגדרה כחפירות-ניסיון או כורות-בדיקה, ומטרתן לעמוד על גודלם של האתרים בתקופות שונות, הגדרת התקופות (על-סמך שכיחויות של טיפוסים כלי-חרס או כלי-צור) וכד'. לעתים נבחרים כיעדים לחפירות שיטתיות אתר מרכזי אחד ושניים-שלושה אתרים קטנים יותר, במגמה לעמוד על אופיים של יישוב מרכזי

1 על ארכיאולוגיה מרחבית ראה: I. Hodder & C. Orton, *Spatial analysis in archaeology*, Cambridge 1976.

2 M.D.I. Chisholm, *Rural Settlement and land-use; an essay in location*, London 1962; P. Haggett, *Locational analysis in human geography*, London 1965. כמובן ראה: ד' ניר, שיטות מחקר בגיאוגרפיה רגיונלית, ירושלים תשל"ה.

ויישובי-סֶמֶךְ המצויים במרחקים שונים ממנו. כך קרה שהמחקר האזורי הפך להיות מקובל ונפוץ בארכיאולוגיה.³

כיוון שהארכיאולוגיה המרחבית עוסקת בפרקי-זמן ארוכים, נוצר, כמו בגיאוגרפיה יישובית, הצורך בשיתוף-פעולה עם חוקרים מתחומים אחרים, כגון גיאולוגיה, זואולוגיה, בוטניקה וכד'. המטרה המשותפת לכולם היא הרצון לעמוד על מידת השינויים הסביבתיים שחלו בתקופות הנדונות. שינויים אלה עשויים להיות הגורם לפעילות אנושית מסוימת ולעתים אף התוצאה של פעילות חֶבֶרֶת בני-אדם (כמו שריפת יערות, מרעה-יתר וכד').

על רקע הערות-פתיחה כלליות אלו נקל להבין, מדוע דווקא המחקר הפרהיסטורי נשען כיום על תוצאותיהם של מחקרים אזוריים המנסים לשחזר את המֶאֲרָג היישובי ולהסיק ממנו על המבנה של המערכת החברתית-כלכלית.

קדמותן של התקופות הפרהיסטוריות מקשה לא פעם על אימוץ גישה סביבתית לעבודת השדה. האחוז הקטן של האתרים שנשתמרו מתקופות הפֶּלִיאולִית התחתון והתיכון (בערך משני מיליון שנה ועד כ-40,000 שנה לפני זמננו), ושימור הממצאים בתוך האתרים, שהוא לעתים גרוע — עושים את שיחזורן של מערכות חברתיות למלאכה קשה ביותר. ככל שעוסקים בחקירתה של תקופה הקרובה לזמננו, כך רב יותר מספר האתרים הניתן לבדיקה יסודית. כאשר ניגש החוקר לבחור את תקופת המחקר, השאלה העיקרית הניצבת לפניו היא: באיזה פרק-זמן חלו שינויים משמעותיים בדגם היישוב, אשר חקירתם תאפשר את שיחזורן של התפתחות כלכלית-חברתית חשובה?

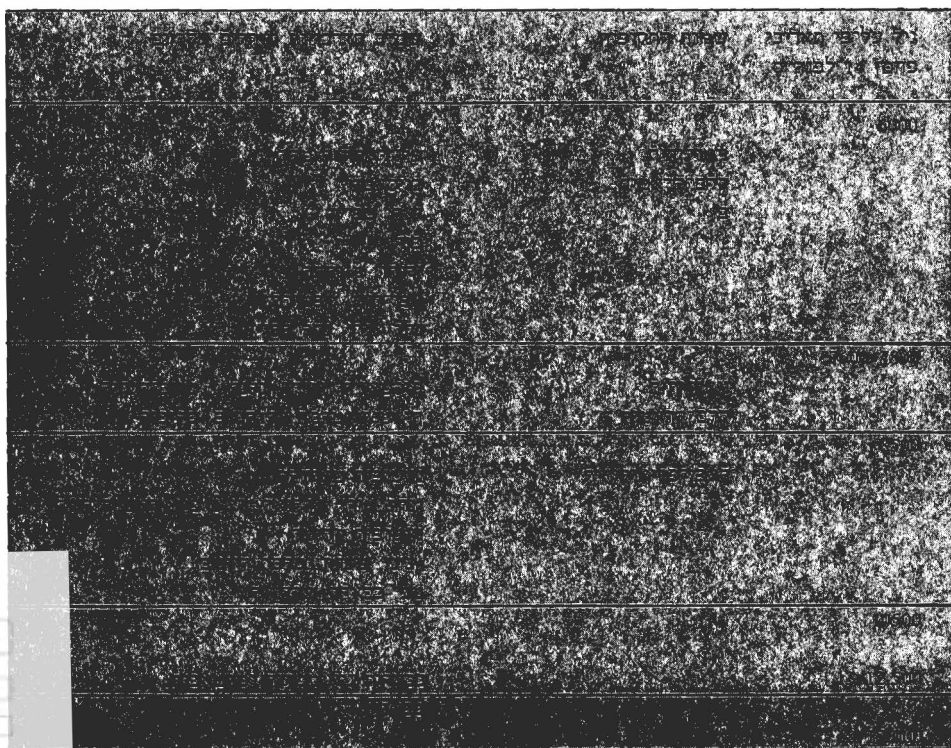
בעשור האחרון התגברה ההכרה במחקר הפרהיסטורי שמאז 'המהפכה הראשונה' של יצירת כלים בידי בני-אדם (לפני כשני מיליון שנה) ועד 'המהפכה התעשייתית' אשר החלה במאה הי"ז, לא היה אירוע קריטי בתולדות החברה כמו 'המהפכה החקלאית', הידועה גם בשמה האחר — 'המהפכה הניאוליתית'.⁴ כל דור של חוקרים עשה ועושה מאמץ ניכר להבין מדוע וכיצד התחולל שינוי זה. הניסיון להבהיר את הגורמים הביא לחקירתם של השינויים האקלימיים שהתרחשו בסוף תקופת הפֶּלִיסְטוֹקֶן וראשית הֶהוּלֹקֶן, לחיפוש אחר העדויות הקדומות ביותר למציאותם של דגניים מבויתים, שרידי חיות שבויתו וכד'. בעוד שבמרבית המודלים בהם ניסו להסביר את הגורמים והשלבים של 'המהפכה הניאוליתית' היו שינויי האקלים מאין חשוב, הוצעו לאחרונה כמה מודלים על-פיהם היה גידול האוכלוסיה או לחץ-אוכלוסיה המניע העיקרי לחיפוש אחר מקורות-מזון חרשים.⁵

כאשר מנסים לשחזר את גודל האוכלוסיה בעבר, מקובל להסתמך על מספרי אתרים מזוהים בני-

3 דוגמאות מובהקות למחקרים אזוריים בפרהיסטוריה של המזרח-הקרב הם המחקר שנעשה בטרם הוקם סכר אֶסוּאָן: F. Wendorf & R. Schild, *Prehistory of the Eastern Sahara*, New York 1980. בצפון-סיני נעשתה עבודה דומה ב'בֶּל מַעֲדָה': O. Bar-Yosef & J.L. Phillips, *Prehistoric Investigations in Jebel Maghara*, Northern Sinai', Qedem⁷, (1977) A.E. Marks (ed.), *Prehistory and Paleoenvironments*. ובהר הנגב: *in the Central Negev, Israel*, Dallas 1976 (Vol. I)-1977 (Vol. II) לעמק-הנילוס. במחקרים אזוריים דומים בתחום הארכיאולוגיה של תקופת המקרא הוחל בארץ-ישראל בשנים האחרונות.

4 המונח 'המהפכה הניאוליתית' נטבע על ידי גורדון צ'יילד אשר שניים מספריו החשובים תורגמו לעברית: אדם — צבת ראשונה, (תרגם ח' אברביה), תל-אביב. מה נחרש בהסטוריה (תרגם ש' גלאי), תל-אביב 1950.

5 לסיכום של המודלים העיקריים שהוצעו להסבר מוצאה של החקלאות ראה: C.A Reed, (ed), *Origins of Agriculture*, The Hague, 1977; C. Redman, *The Rise of Civilization*, San Francisco 1978. המלאה של נושא לחץ האוכלוסיה באה לביטוי בספרו הנתון במחלוקת של M.N. Cohen, *Food Crisis in Prehistory, overpopulation and the origin of agriculture*, New Haven—London 1977.

לערך סביב 10,500 שנה לפנה"ס אנו עדים להיווצרותם של קיבוצים אנושיים גדולים, יחסית לתקופה הקודמת, שהותירו אחריהם את שרידי התרבות החומרית המכונה על-ידינו בשם 'הנאטופית הקדומה'. עם זאת, המשיך להתקיים באזור הצחיח למחצה של הנגב וסיני המבנה

החברתי של עדות קטנות נוודיות, אשר ניתן לכנותן בדרך של הכללה כ'פליאוליתיות'. בשלב התפתחותה המאוחר מתפשטת התרבות הנאטופית אל תחום הר-הנגב, ואז ניתן למצוא אתרים ששטחם גדול (ראש-חורשה, ראש צין). עם זאת, האתרים מצפון לבקעת באר-שבע מכילים סוגי-מצא אשר לפי שעה נתגלו רק בהם, דוגמת בתי-הקברות.

ההופעה של התרבות הנאטופית מתבטאת בעיקר בגודל האתרים ותכולתם. שטחם של אתרים אלו, דוגמת עין, טרסת היום, טרסת נחל אורן וראש-חורשה מגיע ל-2000 מ"ר ויותר. באומדן זהיר, המבוסס על מספר המבנים המשוער, אפשרות היותם ב-זמנים, מקדם הצפיפות האנושית וכד', ניתן להציע בזהירות ש-50-70 נפשות התגוררו באתרים אלו. יתירה מזאת, יש עדויות לכך שאתרים אלה היו ישובי-קבע רב-שנתיים. עם זאת, באותם חבלי ארץ-ישראל (גליל, כרמל, יהודה, בקעת-הירדן) ניתן למצוא אתרים נאטופיים אחרים אשר היו מיושבים רק בעונת-שנה מוגדרת (מערת ספונים, מערת רַקֶּת ועוד).

נראה אפוא שראשיתה של 'המהפכה הניאוליתית' היא בהיווצרותה של מה שקרוי 'התרבות הנאטופית', שהינה ביטויים של קיבוצי-אנוש חדשים, יושבי-קבע. אגב, קיומם של יישובי-קבע אצל עדות של ציידים-לקטים מוכרת, למשל, משבטי האינדיאנים של צפון-מערב ארצות-הברית. אין בשיבת הקבע כדי להכתיב בהכרח את ההתפתחות התרבותית-טכנולוגית המובילה לייצור מזון. המעבר שחל מחברות נאטופיות שעסקו בצייד, בלקט אינטנסיבי של דגני-בר ומזון צמחי אחר, בסחר-חליפין ועוד, לחברות ניאוליתיות, הינו חד וברור. מעבר זה מתרחש באזורים בהם שלט בראשית תקופת ההולוקן הצומח הים-תיכוני על בתי-הגידול המגוונים שבו (עמק-הירדן, חבל ההר ומישור החוף). אין הוא מתרחש באזורים הצחיחים למחצה. תרבותם החומרית של האתרים בהם התמסדו חברות נאטופיות והיו לחברות חקלאיות כונתה לראשונה, בעקבות חפירותיה של ק' קניון בתל יריחו, בשם 'הניאולית הקדם-קראמי א'.

התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית א'

תקופה זו, אשר בדומה לקודמותיה והבאות אחריה, מוגדרת על-סמך תאריכים רדיומטרניים, הינה קצרה יחסית (ראה טבלה 1). מספר האתרים שהוגדרו ככני תקופה זו הינו מועט. יתירה מזו, על-פי הצעתה של גב' קרופוט-פייין יש לחלק מחדש את האתרים הידועים לשתי תרבויות. האחת קרויה 'חִיאִמִּית' (על שם טַרְסַת אל-חִיאַם בְּנֶאֱדִי תַרְיִטוֹן) והשניה בשם 'סוֹלְטָאנִית' (בעקבות תל אל-סוֹלְטָאן = יריחו).

התרבות החִיאִמִּית ידועה פחות ונראה על-פי העדויות הסטראטיגרפיות מטרסת אל-חִיאַם, נחל אורן ואגן סְלִיבִיָּה (בעמק-הירדן התחתון), שהיא שלב קודם לתרבות הסוֹלְטָאנִית.⁸ נראה

7 J. Crowfoot-Payne, 'The terminology of the aceramic Neolithic period in the Levant', F. Wendorf (ed.), *Deuxième colloque sur la terminologie de la Préhistoire du Proche-Orient*, IXe Congrès de Préhistoire, Nice 1976, unpublished;

8 J.G. Echegaray, *Excavaciones en la terraza de 'El Khiam' (Jordania)*, 1964 (Vol. I)-1966 (Vol. II) Madrid; T. Noy, A.J. Legge & E.S. Higgs, 'Recent excavations at Nahal Oren, Israel', *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39 (1973), pp. 75-99; O. Bar-Yosef, A. Gopher & A.N. Goring-Morris, 'Netiv Hagdud—a Sultanian Mound in the Lower Jordan Valley', *Paleorient*, 6, in press; O. Bar-Yosef, 'A Human Figurine from a Khiamian Site in the Lower Jordan Valley', *Paleorient*, 6, in press

שיושביהם של האתרים החקלאיים עסקו בקציר אינטנסיבי של דגני-בר, ציד של חיות רבות (צבאים, עופות ועוד), והתגוררו בסוכות או בבקתות בנויות טין. כה מעט ידוע כיום על שלב התפתחותי זה, עד שיש חוקרים הסבורים שאתרי החקלאות אינם אלא אתרים עונתיים של בני התרבות הסולטאנית. עם זאת, מכלולי כלי הצור של תרבויות אלו שונים באופן עשיתי, והבדל טכנולוגי מקובל כיום כבסיס להגדרת תרבויות שונות.

אתרי התרבות הסולטאנית ידועים טוב יותר, בעיקר בעקבות החפירות בתל יריחו, נחל אורן, גלגל ונתיב-הגדוד. החפירות ביריחו מרמזות על הקף הבעייה. קטעי היישוב, שבתיו היו מבנים מעוגלים בנויים מלבנים בלתי-שרופות, היו מוקפים, לפחות בצד המערבי ובפאתי צפון ודרום, בחומת-אבן. חומה זו והמגדל הבנוי מפנים לה הם אחת החידות הארכיאולוגיות המעניינות. מפתיע ביותר הוא כושר הבנייה והארגון הנרמזים מיישוב שגודלו כ-30-40 דונאם (ואשר מספר יושביו נאמד ב-1000-2000 נפש על פי מקדמים שונים).⁹ הצמיחה שחלה מיישובי התרבות הנאטופית, גם אם ניטול לדוגמה את הגדולים שבהם, ליישוב ביריחו (ודומה לו נחשף בתל מוריפית על הפתח התיכון), היא מעבר מיישוב של 50-70 נפש ליישוב של 1000 נפש ויותר, תוך מאה עד מאתיים שנה. גידול-אוכלוסיה רגיל בחברות של ציידים-לקטים וחקלאים פרימיטיביים נחשב לפי שלושה עד פי שבעה ל-1000 שנה.¹⁰ לכן נראה שאת גודלו של היישוב ביריחו יש להסביר בדרך של התקבצות מספר עדות 'חקלאיות' למקום אחד.

אתרי גלגל ונתיב-הגדוד המצויים כ-12 ק"מ צפונית ליריחו, מכילים את השרידים של החנישה הליתית המאפיינת את שכבות הפרוטו-ניאוליתית והניאוליתית הקדם-קלאמית א', ביריחו, והם הבסיס להגדרתה של התרבות הסולטאנית. שטחו של אתר גלגל הוא כ-20 דונאם ושל אתר נתיב-הגדוד כ-10 דונאם. השאלה היא: האם היו אלו אתרים עונתיים של תושבי יריחו, אשר התקיימו על בסיס כלכלי מעורב של גידולים חקלאיים (דגניים, קטניות וירקות), ציד (בעיקר של צבאים) וסחר חליפין? לרוע המזל, שטח החפירה המצומצם בשני אתרים אלה ומיעוט המידע על שרידי-מזון צמחי מתוכם אינם מאפשרים לתת תשובה הולמת. המבנים באתר גלגל חפורים במידה מעטה לתוך הקרקע, מדופנים בטור של לוחות-אבן ובהם שפע של כלי-כתישה. נתונים אלו מרמזים, על-פי הקבלה בינם לבין ממצא דומה מדרום-סיני (ראה להלן), על שימוש עונתי באתר. גם באתר נתיב-הגדוד נראים המבנים (שקוטנם נע מ-7 עד 9 מ'), על-פי אופי בנייתם (טור כפול של אבני-גוויל אשר ביניהם הוצבו קנים או זרדים, או בסיס-קיר עשוי מאבנים קטנות ומטווחות), כמיועדים לשימוש עונתי.

הניסיון להבין את דגם היישוב של התרבות הסולטאנית מצריך אפוא דיון חוזר בבעיה של יריחו. הפירוש המקובל בספרות לחומה ומגדל שנחשפו בה הוא, שאלו הינם חלקים של מערכת-כיצורים שנועדה להגן על התושבים מפני אוכלוסיות עוינות.

נראה שכמה עובדות מחפירות יריחו עצמן מרמזות על כך שהמערכת הביצורית הותקנה לצורך הגנה בפני שטפונות של מים וכוץ, שהיו שכיחים בתקופה זו. כך, למשל, משתנה עוביה של החומה

9 לפי ק' קניון שטח האתר הוא 40 דונאם ומספר תושביו (מחושב על-פי נתונים מן המזרח הקרוב בתקופתנו) הגיע ל-2000 נפש. ראה: K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, New-York 1970.

10 G.L. Cowgill, 'Population Pressure as a non-explanation', A.C. Swedlund, (ed.), *Population studies in Archaeology and biological anthropology; a symposium, American Antiquity*, Vol. 40, No. 2 (1975), pp. 127-131.

המקורית מ-3 מ' במערב ל-1.6 מ' בצפון או בדרום. פרט לחומה המקורית, אשר נכנתה כחומה ניצבת חופשית בשלבה הראשון, היו יתר ה'חומות' קירות של טרסות והיוו דיפון מוצק למצבורי היישוב. המילוי של החומר האלובקאלי המעורב באשפה גיאוליתית היה רב בחזית המערבית של יריחו, והגבהת קירות המגן נעשתה צורך מתמיד. הסטת זרמי המים לצפון (ואולי לדרום) גרמה לאותה סחיפה עזה כריבוע EI המתוארת על-ידי גב' קניון.¹¹ משום תהליך הצבירה האלובקאלי, מחוץ לתחום היישוב, נכנה המגדל, ששימשו אינו ברור, מפנים לחומה. התופעות של הצטברות האלובקאליים אינן יחידאיות ליריחו. כך, למשל, באתר פִּיֶּא אשר נחפר בידי גב' קִירְקְבְּרִיד נחשף קיר-מגן לאורך עשרות רבות של מטרים שהגן, לדעתנו, על היישוב מפני שטפונות. הטענה שזהו קיר-מגן ולא ביצור הוצעה מייד על-ידי החופרת, כאשר בכור הבדיקה הראשון נחשף כבש-מדרגות הכנוי על הפן החיצון של קיר הטרסה.¹² מילוי בריזמי עם תהליך ההצטברות ביישוב נתגלה גם בנתיב-הגדוד, מוֹנֶחָתָה, בִּיֶּסְאֵמוֹן, אֶבְרוֹגוֹש וְעוֹד. התמונה המצטיירת היא של נתונים טבעיים שונים מאלו הקיימים כיום, באותם חבלי-ארץ. הצבירה האלובקאלית, שעיקרה טינים וקרקעות סחופות ומיעוטה חצצים, היתה תולדה של גשמי-חורף מתונים בעלי פיזור עונתי נוח ואפשר אף כתוצאה מהמשך ירידתם של גשמי-קיץ אשר קיומם בזמן הפִּלִּסְטוֹקֵן העליון באזורנו נראה כמעט כעובדה ברורה.¹³

התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב'

בניגוד לקודמתה, עשירה תקופה זו במספר האתרים הידועים ובתפישתם המשתרעת מן האזור היס-תיכוני אל תוככי החבלים הצחיחים. נראה שעל-פי תאריכי פחמן 14, ארוך פרק-זמן זה כמעט כפליים מקודמו (ראה טבלה 1). לא ייפלא על-כן שכמה חוקרים הציעו, על-סמך לימודם של המכלולים הליתיים, את חלוקתה של התקופה לשניים או שלושה שלבים. חלוקה זו נשענת בעיקר על השינויים שחלו בצורותיהם ובאופן עיצובם של ראשי החץ, להבי המגל והגרזנים. כיוון שבאזורים הצחיחים נדירים או נעדרים שני הכלים האחרונים, מהווה הטיפולוגיה של ראשי החץ את המכנה המשותף לתיארוכם היחסי של האתרים הניאוליתיים מתקופה זו.¹⁴ התפרושת הכללית של אתרי תקופה זו הינה בעלת משמעות כלכלית וחברתית ברורה למדי (ראה ציור 2). האתרים בתחום הצומח היס-תיכוני, בעמקים ובאזורי ההרים, הם גדולים ובעלי בסיס כלכלי הנשען על חקלאות, מרעה, ציד וסחר-חליפין. האתרים במדבר הם קטנים, ועיקר פרנסתם של יושביהם על ציד, לקט-מזון, סחר-חליפין ואולי אף על חקלאות מדברית מצומצמת בהיקפה. בין שני סוגי אתרים אלה ניתן ודאי למצוא כאלו שקיומם היה על כלכלה מעורבת, ומיקומם הגיאוגרפי הוא בין העמקים האלובקאליים הפוריים לבין האזור הצחיח. התמונה הכוללת הולכת

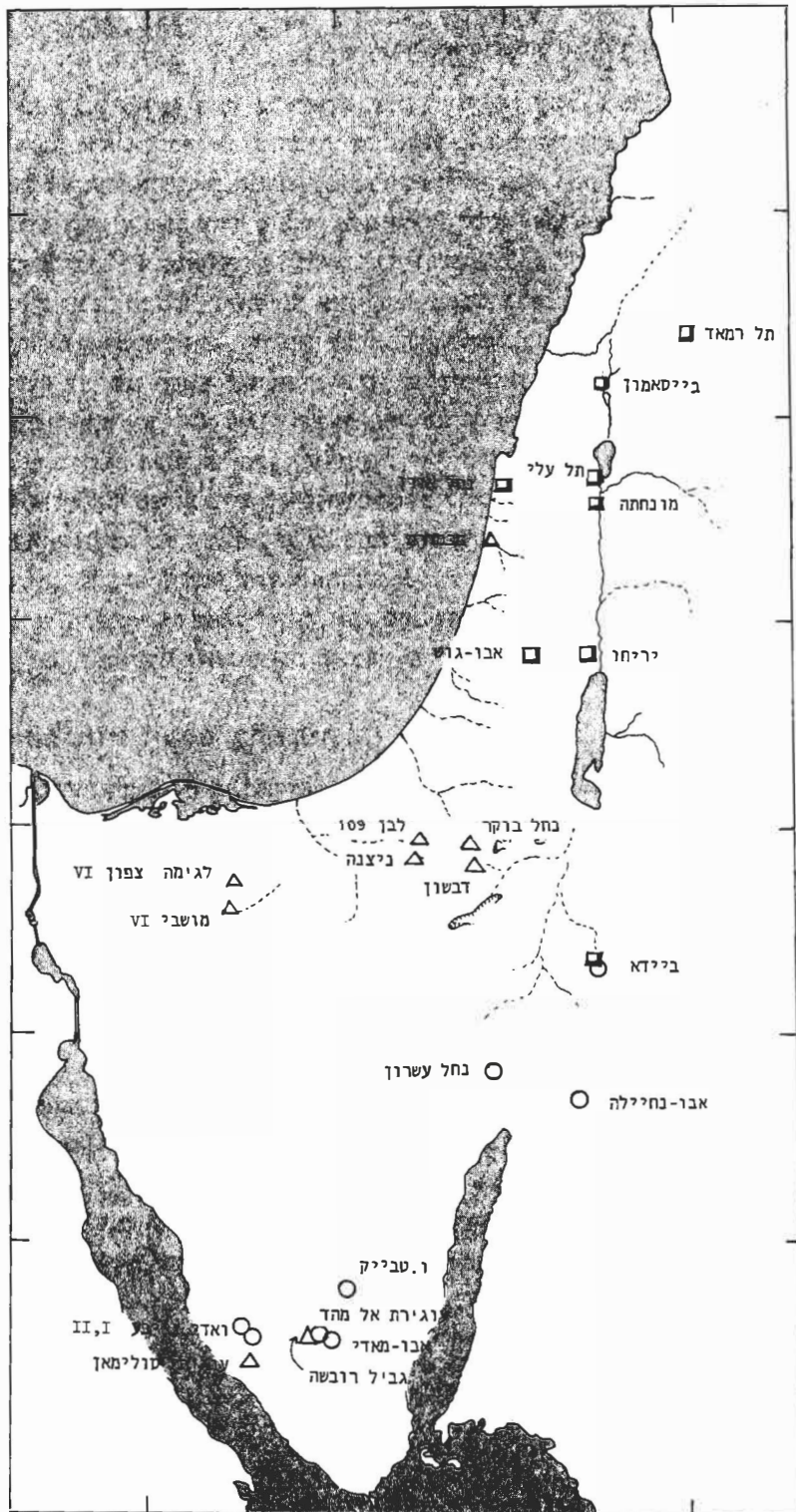
11 ק' קניון, חשפנו את יריחו, תל-אביב [אין ציון שנה], עמ' 49, שרטוט 6.

12 D. Kirkbride, 'Five seasons at the Pre-Pottery Neolithic village of Beidha in Jordan', *Palestine Exploration Quarterly* (1966), pp. 8-72; idem, 'Beidha: an interim Report', *Palestine Exploration Quarterly*, (1967) pp. 5-13; idem, 'Beidha 1967', *Palestine Exploration Quarterly*, (1968) pp. 90-96

13 J.R. Gat & M. Magaritz, 'Climatic variations in the Eastern Mediterranean Sea area', *Naturwissenschaften*, 67 (1980), pp. 80-87; A. Horowitz, (ed.), *The Quaternary of Israel*, New York 1979

14 פ' בוריאן וא' פרידמן, 'טיפולוגיה של ראשי חץ ולהכי מגל והשלכותיה הכרונולוגיות', מתקופת האבן, טז (1979), עמ' 1-16; בר-יוסף, האפיליאלית היס-תיכוני (לעיל, הערה 6) M.C. Cauvin, *Fleches a encoches de* (1974), pp. 311-322

Syrie: essai de classification et d'interpretation culturelle, *Paleorient*, 2 (1974), pp. 311-322

צור 2: תפרשת גיאוגרפית של אתרי התקופה הניאוליתית הקדם קראמית ב'. הסימון של האתר מציין את צורת המבנים העיקרית: מרובע – מבנים מלבניים; עיגול – מבנים מעוגלים; משולש – שרידי סוכות ואוהלים שצורתם אינה מוגדרת כהלכה

ומתבחרת בשנים אלו בעקבות החפירות ביריחו, בייסאמון, מונחתה, תל-עלי, אבו-גוש ונחל אורן¹⁵ בצפון, והחפירות בבידא ואבו-נחילה (בעבר-הירדן),¹⁶ בנחל עשרון (בבקעת-עובדה), נחל דבשון והאתרים בדרום-סיני (ראה ציור 2) פרסומם של הממצאים יימשך עוד מספר שנים, אבל תת-חלוקה העיקרית כבר מצטיירת ואף מאפשרת הצגת שאלות נוספות.

ניתן לאפיין את המערכת החברתית-כלכלית בתחומה של ארץ-ישראל אשר מצפון לבקעת באר-שבע על-ידי הצגתם של האתרים הגדולים שנחפרו בעמק-הירדן (בייסאמון, מונחתה, תל-עלי ויריחו). שטחם של אלו נע בין 40-60 דונאם ועד 10 דונאם וכתוכם שרידים רבים של מבנים מלבניים שיסוד קירותיהם עשוי מכמה נדבכים של אבני-גויל. לעתים כוסו רצפותיהם בטיח לכן שנעשה מגיר שרוף וכתוש. הבנייה המלבנית נחשבת כמאפשרת הצמדת חדרים נוספים, הרחבה הנדרשת עם גידול המשפחה והיווצרותם של חמולות (משפחות מורחבות). אתרים ובהם מבנים דומים בתכניהם ובאופן בנייתם נחשפו בתחום ההר (נחל אורן ואבו-גוש). שטחם הכולל קטן יותר (2-3 דונאם) ומעיד על כך שמגמת התהוותם של ריכוזי אוכלוסיה גדולים בעמקים האלוביאליים — רראשיתה בתקופה הקודמת — נמשכת.

למרות העדרן של עדויות מפורשות, נראה שהיו אלו יישובי-קבע. הימצאותן של עצמות-חיות שניצודו ונוכחותם של ראשי-חץ (אמנם באחוז נמוך) במכלול הכלים, מלמדות על מסעות-צייד שנערכו, אם בתחום יום הליכה מן האתר אם למרחק גדול יותר.

טרם נחשפו אתרי ציידים בצפון הארץ, אך על כך שסיתות הצור נעשה בחלקו כבר במחצבות צור מסוימות, מצביע האתר 355Z אשר נתגלה ונחקר בכרמל.¹⁷ סחר-חליפין אינטנסיבי היה חלק מפעילותם של התושבים ועדות לכך משמשים האופסידיאן שמקורו באנטוליה או הקונכיות מן הים-האדום והתיכון המצויות באתרים השונים.

ניתן אפוא לתאר את דגם האתרים מצפון לבקעת באר-שבע כמבוסס על יישוב-קבע וסביבו — במרחקים ומרווחים שונים — מקומות ששימשו לחניות-ביניים (לימים או עונות) ליחידים או משפחות מתוך אותו יישוב (הדגם הרדאלי, ראה ציור 1).

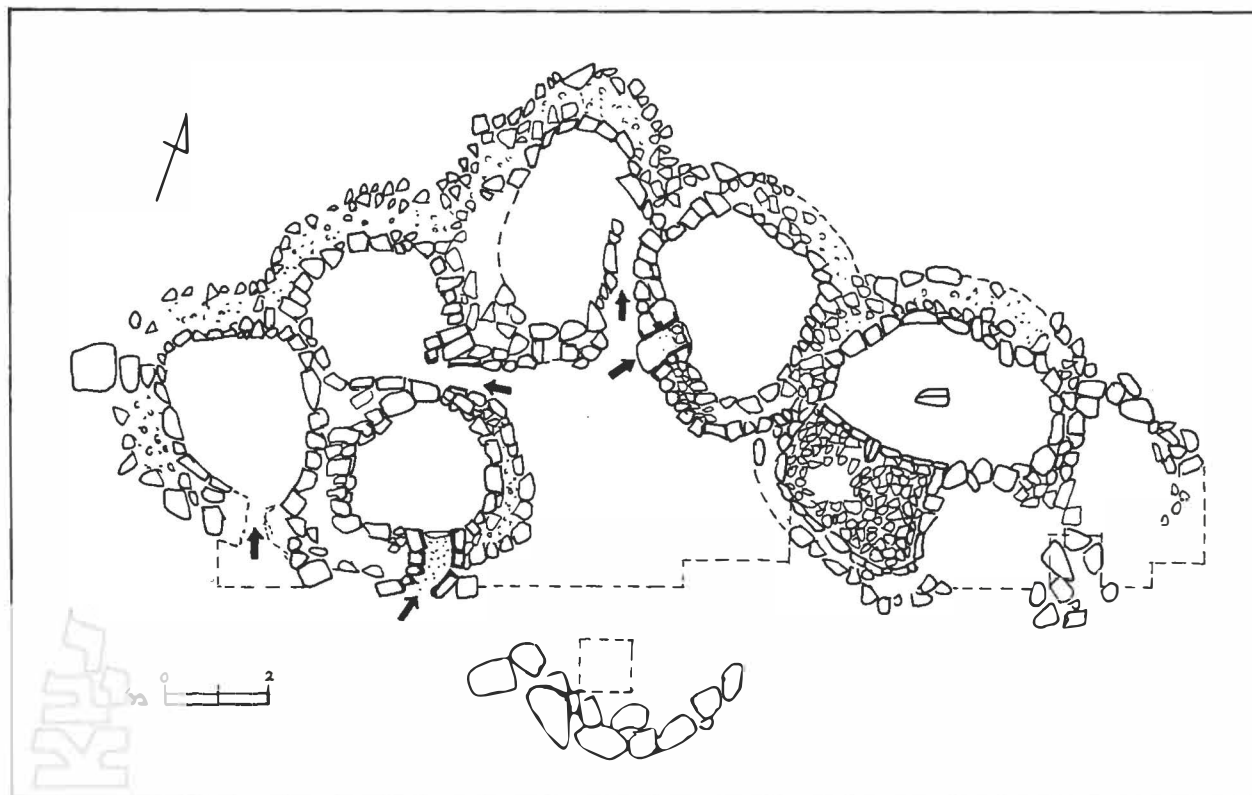
כאן יש להדגיש שהמושג 'יישוב-קבע' צריך להתפס כמובל בזמן. כך, למשל, היתה יריחו יישוב-קבע בתקופת הניאוליט הקדם קראמי א', אחר-כך ננטשה ולאחר פרק-זמן שאורכו אינו ידוע יושבה מחדש. תמונה דומה עולה מאתרים אחרים (כמו תל מוֹרְיֵיט ותל אבו-הוֹרְיֵיט אשר בעמק הפרת התיכון). יתירה מזאת, אתרים שיושבו רק במשך כמה מאות שנים בתקופת הניאוליט הקדם-קראמי ב', מאפיינים את הממצא שכבר נסקר בעמודים הקודמים. כך, למשל, באתר אבו-גוש, ליד ירושלים, נמצאו שרידים של שני שלבים מתקופה זו. באתר בייסאמון, בקטע שנחפר, מיוצג רק פרק-זמן מסוים, וכן הלאה.

אחת המסקנות הבלתי-נמנעות מקיומם של פערים יישוביים בתקופות אלו היא, שהשענותם על

15 הפרסומים העיקריים על חפירות אלו הם: M. Lechevallier, *Abou Gosh et Beisamoun deux gisements du VIIe millénaire avant l'ère chrétienne en Israël*, Paris 1978; J. Perrot, 'La Troisième campagne de fouilles à Munhata (1964)', *Syria*, 43 (1966), pp. 49-63; idem, 'Munhata', *Bible et Terre Sainte*, 93 (1967), pp. 4-16; M.W. Prausnitz, *From Hunter to Farmer and Trader*, Jerusalem 1970; גוי ואחרים, חפירות אחרונות (לעיל, הערה 8).

16 ראה הפרסומים על בידא לעיל, הערה 12; D. Kirkbride, 'The Neolithic in Wadi Rumm: Ain Abu Nekheileh', R. Moorey & P. Parr (eds.), *Archaeology in the Levant*, Warminster 1978, pp. 1-10

17 A. Ronen & M. Davies, 'Un atelier de taille néolithique au Mt. Carmel, Le Point 355 Z', *L'Anthropologie*, 74 (1970), pp. 161-194

ציור 3: תכניתו של האתר ואדי ג'יבע I. החצים מסמנים את מיקום הפתחים

חקלאות פרימיטיבית, ללא אמצעים לטיוב הקרקע, הביאה לניצול-יתר ולצורך להעתיק את מקומו של הכפר. השטפונות שהסיעו בוץ, סייעו בטיוב השדות, אך קרוב לוודאי שסדרה של שנות-כצורת (שאינה קלה לזיהוי בממצא הארכיאולוגי) היתה עשויה להביא לדלדול השדות. דומה שכיוון שלא נמצאו עד כה הוכחות ארכיאולוגיות לקיום מלחמות כאקט חברתי באתרים הניאוליתיים הקדם-קראמיים, יש להעדיף את הפירוש המבוסס על שיקולים כלכליים, כסיבה עיקרית להיווצרותם של פערים סטראטיגרפיים באתרים השונים.

מערך שונה לחלוטין נחשף כתוצאה מחפירתם של אתרים בדרום-סיני, והוא מעיד על המשכו של אורח החיים הפליאוליתי בתקופה זו, כפי שכבר צוין לעיל. דגם זה נחקר בשנים האחרונות כתולדה מהצגת סדרה מכוונת של שאלות כדלקמן: (א) מה היה דגם היישוב של אוכלוסיות המדבר עם התבססותה של המערכת החקלאית בתחום היס-תיכוני? (ב) כיצד הסתגלו קבוצות-אוכלוסיה, שהתקיימו על ציד ולקט-מזון באזור צחיח, לכך שבתקופות יובש לא יכלו שוב לחזור ולנדוד אל התחום היס-תיכוני הפורה יותר? (ג) האם תהליך זה של הסתגלות לתנאים החדשים הוא שהביא להיווצרותן של חברות פֶּסְטוֹרְאִליות מדבריות ('בדואים פרהיסטוריים')? (ד) מהו הקצב אשר בו מאומצות המצאות חדשות על-ידי אוכלוסיות שכאלו?

ניתן כמובן להוסיף ולפרט את השאלות, אך דומה שהממצאים שנחשפו בעבודת-שדה ממושכת, עונים באופן בהיר על כמה מקושיות אלו.¹⁸

האזור שנבחר לעבודת השדה, דרום-סיני, מתחלק על-פי טבעו לכמה יחידות נוף. מהן נבחרו בקעת אֶ-קֶע כמייצגת את אזור מפרץ-סואץ, שולי הרמה לרגלי גִ'בֶּל גֻּוּנָה כמייצגת את האזור הרמתי הגבוה בו נפגשים סלעי החול והסלעים המְטֵאמוֹרְפִים, ועמק ואדי אֶ-דִיר כמייצג את תחום ההר הגבוה. מלכתחילה היתה הנחת היסוד של המחקר שמיקומם של האתרים מלמד על עונת השנה בה שימש כל אתר למגורים. הנחה נוספת היתה שיש קשר בין צורת הבנייה לבין התנאים האקלימיים ששררו באותה עונה בשנה. כדי להאיר שאלה זו, נערך במקביל לפרויקט החפירות, סקר של מאהלי בדואים נטושים באותם אזורים.

סך-הכל נחפרו ונחקרו שלושה אתרים בתחום ההר הגבוה, אחד לרגלי גִ'בֶּל גֻּוּנָה, אחד בטְחֶפֶת קוֹדְרִיין ושלושה בבקעת אֶ-קֶע.¹⁹ מבין אלו שלושה אתרים מפורשים כמגורי חורף (אתרי נָאִדִי גִ'יפֶע I, II ואתר ואדי טְבִיִּיק), בהם נחשפה סדרה של מבנים מעוגלים, בקוטר של 2-3.5 מ', אשר נבנו מאבני-גוול. בחלקם נשתמרו הפתחים הבנויים והיו אף כאלה בעלי רצפות מונמכות מפני השטח, אשר ירדו אליהן במדרגה או שתיים. בוואדי גִ'יפֶע I שבעה מבנים צמודים זה לזה וכל פתחיהם מכוונים כלפי חצר משותפת, שגבולה נוצר על-ידי טור של גושי-סלע טבעיים (ראה ציור 3). אתר זה, המצוי בגובה 350 מ' מעל פני הים, לרגלי גִ'בֶּל סירבל, מעיד על כך שטמפרטורת החורף דאז היתה נמוכה מזו של היום, ואפשר שאף הרוחות היו עזות יותר. משום כך נדרשה אותה משפחת ציידים-לקטים נאוליתית, לבניית מקבץ החדרים שגובה קירותיהם הגיע (על-פי המפולות) לגובה של 1.30 מ' לפחות. באתר נמצאו כתריסר אבני-שחיקה ושפע של פסולת-תעשיית הצור, בעיקר מעיצובם של ראשי-חץ. כמרכן נמצאו מעט קונכיות שמקורן בחופי מפרץ-סואץ.

באתר נוסף בשם עוֹגֶרֶת סוֹלִיִּיקָאן, סמוך לעיירה אֶ-טור, נתגלתה תופעה דומה של סיתות צור אינטנסיבי ומיעוט כלי-שחיקה וקונכיות. שרידי-בנייה לא נתגלו באתר שהיה קרוב יחסית אל חוף הים.

אתר חורפי נוסף בחוף בשולי אחד מיובליו של ואדי טְבִיִּיק המצוי בגובה של כ-1000 מ' מעל פני הים. מבניו הוקמו מלוחות אבן-חול. למרות שנחשפו בו יותר מעשרים חדרים מעוגלים (ראה ציור 4), נראה שרק תשעה חדרים היו בשימוש בעת וכעונה אחת (ראה ציור 5), ואלו מעידים על קיומן של שתיים או שלוש יחידות חברתיות (משפחות או משפחות מורחבות). מיעוט כלי-שחיקה באתר ששטחו הגיע ל-250 מ"ר, שפע פסולת-תעשיית הצור, שפע קונכיות שמקורן בעיקר בחופי מפרץ-אילת, מצביעים על פעילות דומה לזו שנתרחשה בוואדי גִ'יפֶע. עצמות החיות שנשתמרו באתר זה

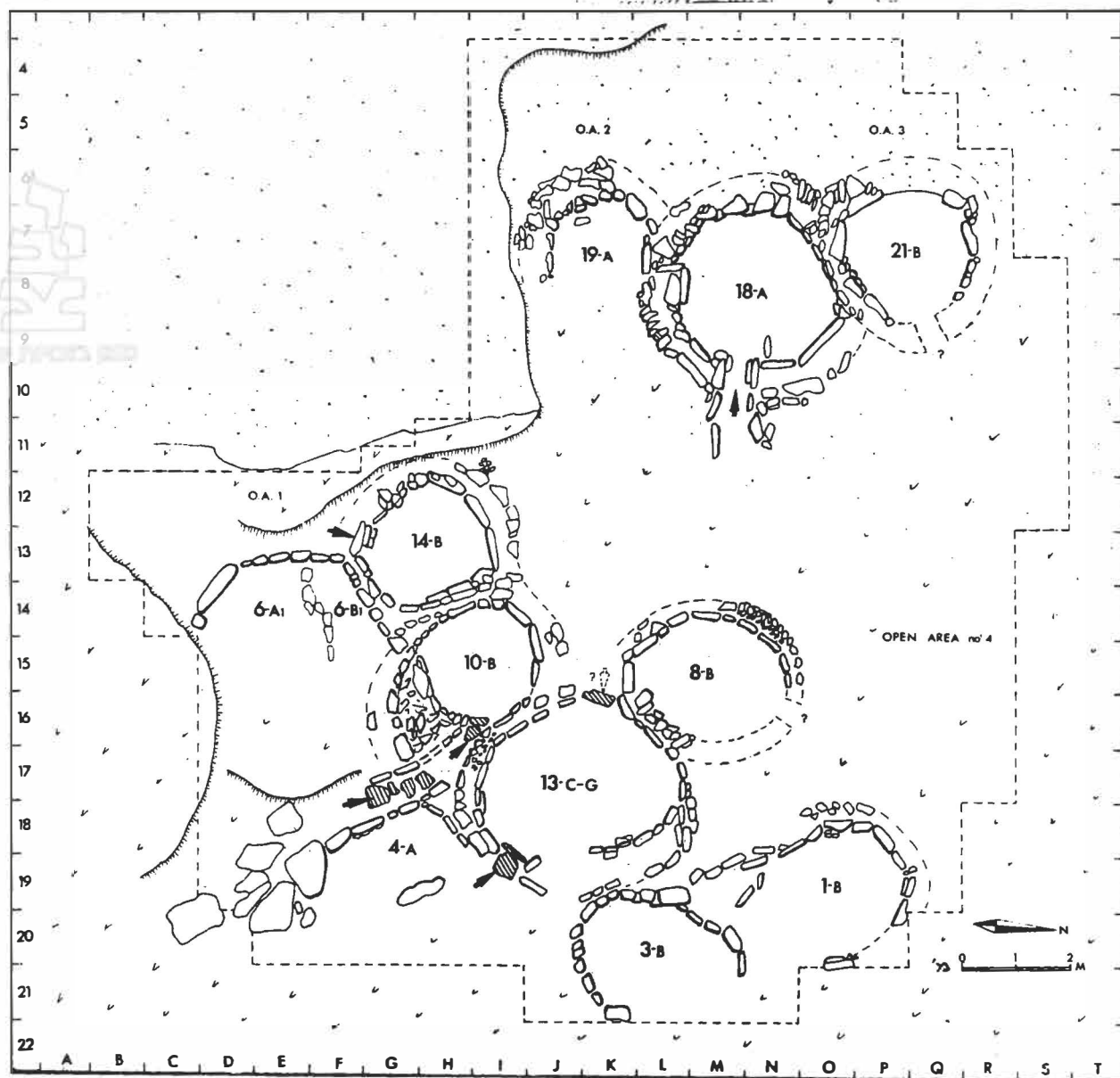
18 מחקר זה התבצע הודות לתמיכתם של מר א' גורן, קמ"ט ארכיאולוגיה של סיני והמנהל לפיתוח מרחב שלמה בראשותו של מר ר' אלוני אשר מימנו את מרבית עבודת השדה. החברה הגיאוגרפית הלאומית-ווינגטון, חברת Earthwatch מבוסטון, מר ג' פלדמן מדאלאס ומר נ' דרייפוס מפאלם-ספרינג, תמכו אף הם בעבודת השדה. הקרן למחקר בסיסי ליד האקדמיה הלאומית למדעים מימנה את עיבוד הממצאים. ללא עזרתם של מר נ' גורנינג מוריס, א' גופר, א' ברוך, א' בלפר-כהן, נ' גורן ו' הרשקוביץ לא היתה מתבצעת עבודת השדה שכללה חפירות באתרים נאוליתיים וסקר של מאהלי בדואים נטושים. לכולם נתונה תודתי.

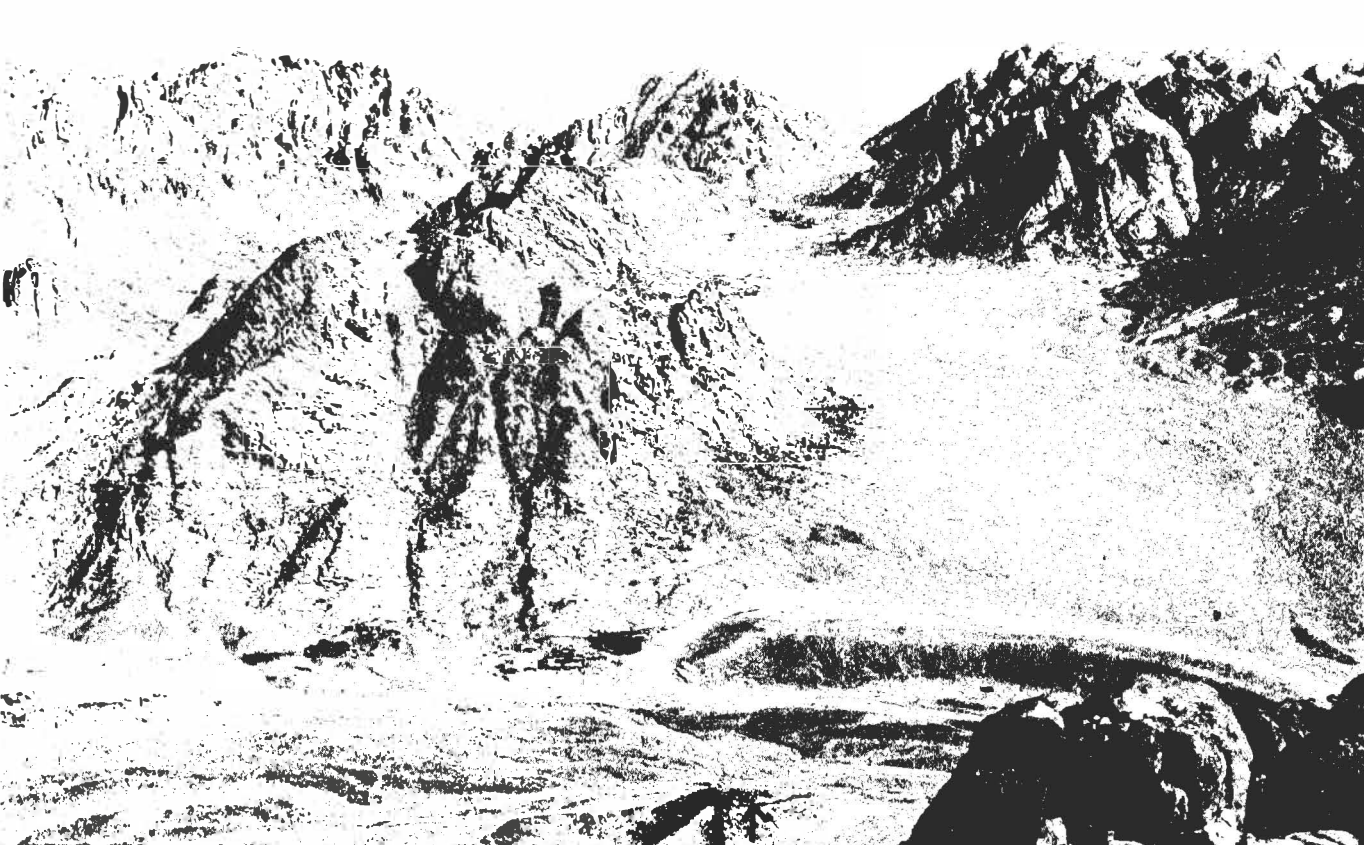
19 O. Bar-Yosef, 'Neolithic Sites in Sinai', W. Frey & H.P. Urepmann (eds.), *History of Environmental Conditions in South West Asia from the Post-glacial till Today*, in press idem, 'From Hunter to Herder in Southern Sinai', A. Biran (ed.), *Temples and High places in Biblical Times*, Jerusalem 1981, pp. 156-157; ע' בריינסף, 'אתרים נאוליתיים בסיני', ארץ-ישראל, 15 (תשמ"א), עמ' 6-1; ע' בריינסף, 'תקופת האבן בסיני', ז' משל ו' פינקלשטיין (עורכים), קדמוניות סיני, תל-אביב תש"מ, עמ' 40-11.

ציור 4: אתר ואדי טביק, במבט לדרום, פרש על מדרון מתון (צילם נ' גוריג-מוריס)

ציור 5: אתר ואדי טביק. תכנית המבנים משלב ג'. החצים מסמנים את הפתחים. סלע האם הוא אבן-חול (מנוקד) וסלע מטאמורפי (v)

ציור 6: אתר עוג'ראת אל-מהר, בקצה הגבעה המאורכת בשולי מישור אֶרֶקָה (החץ מציין את הקו בו נמצא האתר). אתר ג'בל רובשה מצוי על אותו קו מעבר לדרך העפר. ג'בל רובשה עצמו — במרכז הצילום (צילם י' ליאון)

מעידות שכדז לקט המזון הצמחי, ניצודו יעלים, צבאים, ארנבות, מעט חמורי-כר וחגולות.²⁰ ניתן היה לצוד חיות אלו בקרבת אתר ואדי טַבִּיִּיק, אך את התרנגולת האפריקאית (porphyrio) ואת שרידי דג השֶפְמָנוֹן הַנִּילוֹטִי שנמצאו באתר צריך היה להביא מאזור אחר. בחינתן של עצמות היעלים והצבאים מצביעה על העדר קרניים, משמע, גם חיות אלו ניצודו הרחק מן האתר. נראה אפוא שאופיו העונתי של אתר ואדי טבייק מוכח הן מן המכלול הארכיאולוגי הן על-פי פיענוח הממצא הזואולוגי.

האתרים הניאוליתיים שנחשפו בתחום ההר הגבוה, סמוך למנזר סנטה קתרנה, מגלים תכונות מיוחדות. באתר עוג'ראת אל-מיהר, אשר נחשף בשטח של 250 מ"ר בקצה הדרומי של גבעה מאורכת, במקום בו נפגש מישור אֶרֶקָה בואדי אֶדִיר (ראה ציור 6), נחשפו מבנים שקוטרם מ' 4 עד 7 מ'. רצפתם מונמכת כ־0.2-0.4 מ' מפני השטח, ומתאר המבנה המזכיר את צורת הספרה 8 בנוי לוחות-אבן ניצבים (ראה ציור 7). ברוב המבנים נחשפו כירות בנויות, ונראה ששטחם נחלק לפינת-מגורים ושטח פתוח. בשולי המבנים ומחוצה להם נתגלו ממגורות משני טיפוסים. האחד, ממנו נותר ריצוף-אבן סגלגל (בקוטר של עד 1.2 מ') והשני, חפור אל תוך סלע-האם (שהוא חול וחצץ אלוביאליים), בנוי ומדופף ולו חתך בצורת פעמון. בחלק ממגורות תת-קרקעיות אלו נמצאו קבורות משניות של 16 מבוגרים. במבנה מיוחד באתר, שהיה בעל מתאר מעוגל, נתגלה במרכז בור ממולא חרסית סגולה-אדומה ובתוכה שלד של אדם. מעל בור זה הועמדו שלוש אבנים וכיניהם נמצאו שרידי-שלד של תינוק.

20 כל ההגדרות של שרידי בעלי-החיים נעשו בידי פרופ' א' צ'רנוב מן המחלקה לזואולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ועל כך נתונה לו תודתי.

ציור 7: קטע מאתר עוג'ראת אל-מקד. שים לב לבנייה שנעשתה בלוחות-אבן ניצבים. הרצופים מימין ומאחור מציינים ממגורות עיליות והבור במרכז המכנה האחורי – ממגורה תת-קרקעית (צילם א' גורן)

מאות כלי-שחיקה שנאספו תוך כדי חפירה והממגורות מצביעים על פעילות מיוחדת שביטוייה באתרי החורף היה מצומצם ביותר. נראה שצבירת מזון צמחי (גרגרי שעורת-בר? דוחן-אָשון?) ואכילתם היו חלק מן הפעילות היומיומית באתר זה.

מרבית פריטי הצור שנתגלו באתר מעידים על כך שסיתותם נעשה במרחקים. מקור הצור הקרוב מצוי כ-30 ק"מ צפונית לסנטה קתרינה. בין עצמות בעלי החיים מצויות קרניים-עלים המצביעות על כך שמלאכת הצייד נערכה בסמוך לאתר.

נראה שמיקומו של האתר במרכז העמק, אופי המבנים התואם בניית סוכות, הימצאות הממגורות לאיסוסן מזון צמחי, מעידים על כך שהיה זה אתר קייצי, שאליו הובא מאתרי החורף שטע של פריטי צור וקונכיות מן הים-האדום (שנלקטו אף הן במהלך העונה הקרה והארוכה של דרום-סיני). מאתר זה נלקחו אבנים וקערות שחיקה שיוצרו מסלעי-גרניט וסלעים קשים אחרים וייתכן אף חלק מגרגרי הדגניים ובשר שיובש ועוּשן – אל אתרי הסתיו והחורף.

להשלמת המערכת המשוחזרת של הנוודים הניאוליתיים בדרום-סיני יש לחפור את אתר החנייה בו ישבו בעת שליטתו את הקונכיות מחופי הים-האדום. מכל מקום, הדגם היישובי המעגלי (ראה ציור 1) הולם את התיאור של האתרים הניאוליתיים באזור זה. הוא מציג, אולי באופן ברור יותר, את מה שאנו מתקשים לשחזר בחקירתם של אתרים פליאוליתיים – התנועה העונתית של עדת ציידים-לקטים קטנה (1-5 משפחות).

עד כה לא נתגלו עדויות ברורות לכך שהאוכלוסיה הניאוליתית המצומצמת של דרום-סיני עסקה במרעה. עצמות כבש או עז מבויתות זוהו בעיקר באתרים מצפון לבקעת באר-שבע (כמו יריחו ובייטאמן). הצייד האינטנסיבי המתמחה של הניאוליתיים בדרום-סיני, אפשר והביאם להמצאת המלכודת הידועה כ'עפיפוני המדבר'. אלו שכיחים ביותר בעבר-הירדן, אך נתגלו במספרים לא קטנים גם בערבה ובסיני.²¹ תאריכם אינו ידוע במדויק. ייתכן שאותו הרעיון של בקרת העדר הטבעי, המונח ביסוד ביותן של העז והכבש, נוצל על-ידי חבורות בוזמניות שנתקיימו במדבר, לצורך קטילה סלקטיבית. אם יש ממש בהצעה זו, אזי יהא ניתן לתארך את ראשית השימוש ב'עפיפונים' לתקופת הניאולית הקדם-קראמי ב', תקופה שבה עוצבו לראשונה כבהירות ההבדלים בין תושבי ארץ המזרע ליושבי הישימון.

21 ראה: ז' משל, דרום סיני, תל-אביב 1976, עמ' 263-268; Z. Meshel, 'New Data about the "Desert Kites"', *Tel Aviv*, 1 (1974), pp. 129-143

ניצול דגני הבר כגורם לגידול האוכלוסיה

ארנסט אליעזר ורשנר

פרופ' עופר בר-יוסף הציג באופן ברור את הגוונים המרכיבים את התהליכים הכלכליים והחברתיים שפעלו באזורנו בתקופה שבין 10,000 ל-4,000 לפנה"ס, אשר ידועים בשם 'המהפכה הניאוליתית'. המאפיינים הבולטים בתהליכים הם היווצרות דפוסים דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים שונים הקשורים קשר הדוק לתנאי הסביבה, כושר ההסתגלות של האדם והצלחתו למצוא דרכים חדשות לניצול מקורות הסביבה, שהביאו במשך הזמן לביות דגנים וחיות.

בדבריו ציין בר-יוסף את גידול האוכלוסיות כבר בתקופה הנאטופית והיווצרות יישובים גדולים באזורי החוף וההר. ברצוני לנגוע באספקט שלא דובר עליו ושהוא רב-ערך, לדעתי, בדינאמיקה שהביאה לגידול האוכלוסיות. כאמור, אין לנו ממצאים המצביעים בבירור על ביות דגנים או חיות על-ידי אנשי התקופה הנאטופית, אבל יש להניח שהיה ניצול יעיל יותר של דגני-בר שמקורם באזור ההר. מערת אל-וואד ונחל אורן, בכרמל, נמצאים במרחק של קצת יותר משעת-הליכה ממקורות דגני הבר. כך גם מערת היונים שבגליל המערבי, מערת שוקבה בשפלה, עינן בגליל המזרחי ואתרים אחרים בהר-חברון – כולם נמצאים בסביבה שעד היום גדלים בה דגני-בר. המועד של הבשלת הדגנים תלוי בגובה השטח, וכך מתארכת תקופת הליקוט ואפשר להספיק ללקט לא רק לצרכים שוטפים אלא גם לאיחסון. בנוסף לכך, הממצאים הארכיאולוגיים מצביעים על העובדה שאזורים אלה היו משופעים בצבאים ובחיות ציד אחרות.

קיימת אפשרות נוספת לריבוי אוכלוסיות באזורי ההר והחוף. כנגב ובסיני, אזורים שהיום הם צחיחים, חיו ציידים-מלקטים בתקופות הטרם-נאטופיות, בפליאולית העליון המאוחר ובכבאריה. אל נשכח שאנו דנים כאן בפרק-זמן של כ-6,000 שנה. יתכן שההתייבשות ההדרגתית, סביב 10,000 לפנה"ס, גרמה לנדידה של קבוצות ציידים-מלקטים לעבר אזורים פוריים, וכתוצאה מכך התחזק הצורך בשימוש בשיטות חדשות לניצול הפוטנציאל הסביבתי.

בגלל דילול מקורות המזון באזורים צחיחים יותר, חלה הנדידה לתוך האזורים בעלי האקלים הנוח יותר וגרמה לחץ דמוגרפי וכלכלי, שבעקבותיו חלו תמורות בהרגלים כלכליים שהתבטאו בארגון חברתי. הקבוצות שנשארו באזורים הצחיחים יותר ואלה שהתמקדו באזור המישורי של דרום ארץ-ישראל המשיכו באורח חיים של ציידים-מלקטים.

כדי לשמור על מקורות המזון הטובים והקרובים, הדרך הטובה ביותר היתה תפיסת מקום-קבע. כך אפשר להסביר את דפוסי התפרסותם של היישובים הנאטופים והניאוליתים הקדם-קראמים שנמצאים לרגלי ההרים ובשטח הררי. באלף השמיני והשביעי לפנה"ס מתרבים הסימנים שמעידים על קשר עם סוריה ואנטוליה, כגון ממצאים של אובסידיאן ונפריט. הקשר עם הצפון מתחזק במחצית השנייה של האלף השישי ובהתחלת האלף החמישי לפנה"ס, ובאותו זמן מואץ תהליך העיור כלבנון וסוריה. התפתחויות אלו משאירות את היישובים הניאוליתיים בארץ-ישראל כנקודות שבפריפריה. אתר נוה-ים והיישובים בסביבת הזורע שבעמק יזרעאל ואלה שבוואדי רבה הם דוגמות לכך. יתכן שכלכלתם של היישובים הניאוליתיים המאוחרים לאורך החוף התבססה על הפקת מלח

ועיבוד עורות לשם סחר-חליפין עם יישובי המרכז הצפוני. בשלב זה התפתחה, כנראה, ספנות חופים שהרחיבה את הקשרים עד לעבר הים-התיכון והיתה גורם להפצתן של טכנולוגיות לאזורים הים-תיכוניים האירופיים.

לעניין יריחו, בר-יוסף נימק בצורה משכנעת את התנגדותו לרעיון שחזורה של יריחו כעיר מבוצרת בחומות ובמגדל, ויש לקבל את הטענה שה'חומות' נבנו כנגד סכנת הסחף. רק אוכלוסיה שהגיעה למבנה חברתי מאורגן מסוגלת לבצע פעולות כאלה. ניתן לשער, לפיכך, שהמגדל אינו חלק של מערכת ביצורים אלא מבנה פולחני. אם אנו מקבלים את הטענה, שגורמי הטבע הכריחו את תושבי יריחו להתגונן בפני שטפונות, בפעולות מרשימות כבניית החומה, אפשר גם להבין את הצורך בפעולות דתיות-פולחניות, שלשמן בנו, לדעת, את המגדל. אילולי היתה החופרת קתלין קניון שביה ברעיון של חומות וביצורים, יתכן שהיתה מצליחה למצוא רמזים לפשר יעודו של המגדל.

הערות על דפוסי היישוב בארץ-ישראל בתקופה הניאוליתית הקראמית ובראשית התקופה הכאלקוליתית

רם גופנא

מלכתחילה ביקשתי לכוון דברי דווקא לפרק הסיום של התקופה הניאוליתית, וליתר דיוק לדפוסי היישוב שנהגו בארץ-ישראל וכדרום-הלבנט בכלל, בשלב המעבר מן התקופה הניאוליתית לתקופה הכאלקוליתית. מאחר שדבריו של פרופ' עופר בר-יוסף יוחדו, למעשה, רק לחלקה הראשון, הקדם-קראמי, של התקופה הניאוליתית, נשמטה ממני, לצערי, נקודת המוצא הטבעית לזיכוח עם השקפתו על מהות השלב האחרון של התקופה הניאוליתית, כפי שהיא מוכרת מפרסומיו¹. בשל כך עלולים דברי להשמע, לפחות בחלקם, כתוספת על דבריו יותר מאשר תגובה ישירה על הרצאתו. לעומת שפע הנתונים ההולכים ומצטברים על דפוסי היישוב בניאולית הקדם-קראמי, ידיעותינו על דפוסי היישוב בארץ בתקופה הניאוליתית הקראמית הן עדיין דלות מאד. שני מכלולים של כלי-חרס ניאוליטיים, שתפוצתם רחבה למדי, המייצגים ככל הנראה שתי קבוצות שונות של אוכלוסיה, נחקרו כבר בתחומי ישראל וירדן. טרם הוסכם על דעת העוסקים בנושא זה, איזה מבין השניים הוא הקדום או שמא היתה חפיפה כרונולוגית כלשהי ביניהם. מכלולים אלה הם: הקראמיקה של 'שכבה IX' ביריחו (חפירות גרסטנג), המכונה גם 'הקראמיקה הניאוליתית א'

1 ע' בר-יוסף, 'התרבויות הניאוליתיות בארץ ישראל', קדמוניות, י, 2-3 (תשל"ז), עמ' 42.

(חפירות קניון),² והקראמיקה ה'ירמוכית'.³ שני המכלולים נתגלו בחלקים שונים של הארץ (בעיקר בחבלים הים-תיכוניים), וקשה עדיין לקבוע מה היו גבולות תפוצתם. כלי-חרס ניאוליתיים מטיפוסים אחרים, שתפוצתם בארץ נראית לפי שעה מוגבלת יותר מתפוצת שני המכלולים הנזכרים, נתגלו גם בעמק בית-שאן,⁴ בבקעת-הירדן התחתונה⁵ ומישור החוף.⁶ יש מקום להניח כי מכלולים נוספים עשויים להתגלות בעתיד.

בכל האתרים בארץ, בהם נחשפו כלי-חרס ניאוליתיים, לא נתגלו שרידי ארכיטקטורה מן הסוג שיש בו כדי להעיד על קיומם של יישובי-קבע בנויים. על-פירוב נחשפו בורות בלבד ובתוכם שברי כלי-חרס, כלי-צור, כלי-אבן, עצמות בעלי-חיים, חפצי אומנות זעירה, אך גם מוקדי בישול.⁷ אין אפוא לראות בבורות אלה בורות-אשפה של בתים שהתקיימו בסמוך להם, אלא שהבורות החפורים עצמם שימשו מקום-מגורים והיו בסיס של סוכות או אוהלים. אמנם יש שנחשפו בורות-מגורים מהתקופה הניאוליתית הקראמית, הכרויים בתוך עיים של יישובים נטושים מן התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב'. דבר זה, עשוי, במקרים רבים, ללמד על זיקה דומה, שהיתה במשך כל התקופה הניאוליתית, למקורות מים זמינים, לקרקע חקלאית ולשדות מרעה וציד. אולם דומה כי בדרך-כלל אופי היישובים באתרים מן התקופה הניאוליתית הקראמית בארץ-ישראל עומד בניגוד חריף לצורת היישובים ואופיים בתקופה הקדם-קראמית ב'. אתרי התקופה הניאוליתית הקראמית נראים למעשה כמקומות-חנייה עונתיים של חקלאים, רועים וציידים, המציינים נחיתות מופלגת לעומת הכפרים הבנויים היטב מן התקופה הקודמת, שאותם מאפיינים בתים מרובעים. בכל זאת, למרות השוני בדפוס היישוב, מעידים חפצי התרבות החומרית, שנחשפו באתרים מהתקופה הניאוליתית הקראמית בארץ, על בסיס כלכלי דומה לזה שהיה בפרק הזמן הקודם, הקדם-קראמי. דומה אפוא כי מבחינה יישובית לפחות, היו רוב חבלי ארץ-ישראל בתקופה הניאוליתית הקראמית, חבלי-שוליים מפגרים בדרום הלבאנט. אל אזורים אלה חדרו מן הצפון ובהם התנחלו בפרקי-זמן מסויימים (במהלך האלף השישי לפנה"ס) קבוצות קטנות של מהגרים שעסקו בחקלאות, מרעה וציד, אך אורח-חיהם היה כשל נוודים למחצה.

לאור החפירות הסראטיגרפיות המעטות שנערכו כבר באתרים בודדים שבחבלים הים-תיכוניים של ארץ-ישראל (כגון בתוליות בטאשי* ומונחתה⁸) התברר כי באלף החמישי לפנה"ס בקירוב, שוב חלו בארץ שינויים בולטים בדפוס היישוב. נוסדו כפרים של חקלאים עם בתים מרובעים, בנויים היטב מלבנים או מאדמה כבושה, על יסודות אבן. יישובים אלה השתרעו לעתים על עשרות אחדות של דונאמים. בפרק-זמן זה, שלא כמו בתקופה הניאוליתית הקראמית כפי שתוארה לעיל, היו התושבים החדשים כבר בעלי ידע קראמי מתקדם יותר, ומצוידים במכלול כלי-צור שונה

2 דיון מסכם על זמנם, אופיים ותפוצתם של כלי-חרס אלה ראה לאחרונה: י' קפלן, שרידים ניאוליתיים וכאלקוליתיים בלוד, ארץ ישראל, יג (תשל"ז, ספר שטקליס), עמ' 58-68.

3 מ' שטקליס, התרבות הירמוכית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 36, לוחות 43-46; ז' פרו, 'חורבת מנחה — כפר פריהסטורי בעמק הירדן התיכון', קדמוניות, כ, 2 (תשכ"ט), עמ' 54, 56.

4 הקראמיקה מן ה'בורות': M. Fitz Gerald, 'The Earliest Pottery of Beth-Shan', *The Museum Journal*, 24 (1935), pp. 6-7.

5 Mellaart, 'The Neolithic Site of Ghruhba, *The Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 3 (1956), pp. 24-33.

6 מ' פראוסניץ, 'פערוור ניאולית', עתיקות ו (1970, סידרה עברית), עמ' 76-77.

7 ראה: ע' בריוסף (לעיל, הערה 1), עמ' 45-46.

8 י' קפלן, 'החפירות בתוליות בטאשי, נחל שורק', ארץ ישראל, ה (תשי"ח, ספר מזר), עמ' 9-24.

9 ראה ז' פרו, לעיל, הערה 3.

במקצת מזה שמציין את המסורת הניאוליתית הקודמת. ביחוד ראוייה לעיון ההפסקה המוחלטת כמעט בשימוש בראשי-חיצים, המרמזת, אולי, על שינוי כלשהו גם בבסיס הכלכלי-חברתי של התושבים, כאשר פחתה חשיבותו של הצייד.¹⁰

מגנן כלי החרס שנחקרו כחבלים שונים של הארץ מראה כי באלף החמישי לפנה"ס התיישבו בארץ-ישראל קבוצות אחדות של מהגרים מן הצפון. כלי החרס השונים שלהם נקראים בדרך-כלל על שמו של האתר שבו נתגלו לראשונה, כגון 'תרבות יריחו VIII', 'תרבות ואדי רבה' וכד'.¹¹ אמנם טרם נקבעה הכרונולוגיה היחסית של קבוצות כלי-חרס אלה בינן לבין עצמן, אך ברור כבר כי הנפוצה שבהן היתה זו המכונה 'תרבות ואדי רבה'.¹² עם זאת יש לציין כי כבר הוכח שכולן קדמו בארץ להופעתה של התרבות ה'ע'אסולית', הנחשבת בדרך-כלל לתרבות הכאלקוליתית המובהקת של ארץ-ישראל. הקרבה הטיפולוגית היחסית המתגלית בין שרידי יישובים אלה שנחקרו בכלי החרס, כלי הצור, כלי האבן ובדפוס היישוב מצד אחד, והדמיון הכללי המסתמן בין תרבותם לבין התרבות ה'ע'אסולית מצד שני מאפשרים לראות בשרידי יישובים אלה את מבשריה של התרבות ה'ע'אסולית בארץ-ישראל. שכן צירוף כזה, של הופעת דפוס יישוב חדשים יחד עם יסודות בולטים של תרבות חומרית חדשה, עשוי להצביע גם על שינוי מסוים בבסיס הכלכלי-חברתי. מכל אלה אפשר כבר להסיק, כי לפנינו ראשיתה של תקופה חדשה בתולדות ארץ-ישראל, כפי שהציע קפלן עוד לפני כשלושים שנים.¹³

לאור המעקב אחרי דפוס יישוב שהיו בארץ-ישראל באלף השישי ובאלף החמישי לפנה"ס ולאחר התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב', נראה כי אפשר לעשות בהם שימוש חלקי בלבד, לאבחנה בין תקופה לתקופה בעידן הפרוטוהיסטורי, שכן הם אינם מהווים אלא מרכיב בודד בתרבות התקופה. מכריעה כאן למעשה ההמשכיות שאובחנה בבסיס הכלכלי של תושבי ארץ-ישראל העשויה לקבוע את שיוכו של פרק הזמן הראשון שלאחר התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב' עדיין לתקופה הניאוליתית, על אף השינויים הקיצוניים שחלו בדפוס היישוב והופעתם לראשונה של כלי החרס.

שונים הם פני הדברים כאשר באים לבדוק את מקומם של דפוס היישוב בתרבות האלף החמישי לפנה"ס. בתקופה זו כבר אפשר לייחס משקל רב יותר לשינויים שאירעו בדפוס היישוב. באלף החמישי משקפים השינויים בדפוס היישוב גם שינוי בבסיס הכלכלי-חברתי, ובהצטרפם יחד לשינויים בכלי החרס, כלי הצור וכלי האבן, מטים אפוא הפעם דפוס היישוב החדשים את הכף ומאפשרים לנו לראות בהופעתן של תרבויות 'ואדי רבה', 'יריחו VIII' ואחרות את ראשיתה של תקופה חדשה, 'בתר-ניאוליתית', בארץ-ישראל. אפשר לראות תקופה זו על-פי הכינויים המקובלים, כחלק בלתי-נפרד מן 'התקופה הכאלקוליתית'.

10 ראה למשל: י' קפלן, 'עין-ג'רבה, שרידים כאלקוליתיים בעמק יזרעאל', פרסומי המוזיאון לעתיקות תל-אביב-יפו, ב (תשכ"ט), עמ' 14-16; הנ"ל, 'עשרים שנה לגילוייה של התרבות הכאלקוליתית של ואדי רבה', שנתון מוזיאון הארץ, 14 (1972), עמ' 9-13.

11 ראה: י' קפלן, לעיל, הערה 10.

12 על-פי מצב ידיעותינו כיום, משתרעת תפוצתה של קיראמיקה זו כחבלי-ארץ מסוימים שבין עמק החולה (ביסמון), בצפון, לנחל שורק (תלוליות בטאשי) בדרום.

13 ראה י' קפלן, לעיל, הערה 11.